НА ПОРОЗІ НОЧІ

Вперше старий Рівер відчув, що з ним не все гаразд, коли світ йому раптом заволокло чимось схожим на білу густу хмару, ніби він ще спить і ніяк не може прокинутися. Цієї ночі йому знову снилося минуле і сон був уривчастий, плутаний, наче в його голові хтось порозсівав клапті спогадів.

Спершу йому приснилася та зима, коли померла дружина — пе сама смерть дружини, а кімната, де вона помирала, зовсім чужі йому обидві її сестри біля ліжка, їхнє невпинне перешіптування за столом. І ще йому снилося давно минуле дитинство і вчитель у старій школі при дорозі.

Згадки зринали плоскі, мов фотографії, які Рівер ледь-ледь розрізняв, а поблизу, поперед себе він бачив свою землю, дорогу й безкраї, немов савана, сільські простори.

То був не теперішній, а якийсь інший, колишній світ, і він спершу подумав, що такий вигляд, певно, мала земля до появи на ній людей. Він інколи замислювався над цим — дід його був одним з тих, хто першим осів у цих краях — і Рівер, хоч і погано пам'ятав старого, відчував якусь дивну спорідненість з ним. А потім йому наснилося також багато людей: працювали в полі чоловіки, знехотя йшли до школи діти, а з усіх боків їх обступали лісові хащі та непролазні бур'яни. Він подумав — яка ясна думка — шістдесят вісім років я воював з цими бур'янами, шістдесят вісім років. Потім ця прикра картина змінилася м'яким білим маревом і йому здалося, що він виринає з нього, мов з води, виринає до повітря, до життя, ще раз хоч па день обдуривши смерть.

Іще пе прокинувшись, він знав: щось сталося або в домі, або в дворі. А згодом, пробираючись навпомацки в темряві — до світанку лишалося з півгодини — почув, як скімлить вівчарка, і його пальці пройняло холодом від ґудзиків на сорочці. То Нелл. Він чув, як вона скавулить та дере

дощаті двері повітки. Коли він одчинив двері, вівчарка, тремтячи, переповзла через поріг. Що це з нею? "Ти що, змерзла?" — засміявся був він, та раптом змовк. Нахилився і побачив у чому річ: вуха собаці було порізано вміло й жорстоко, па них запеклася кров. Мов у лихоманці Рівер притулив до себе тремтячу вівчарку, виглянув за дощаті двері, на вкриту росою траву, на будівлі, ферми, туди, де в ранішньому світлі бовваніла його земля.

Все це сталося вчора. А сьогодні Рівер стояв у повітці біля будинку і розгублено позирав на свою клуню. Чомусь зринула в пам'яті і хмарка білого диму, що повільно здіймався з-за клуні, і згадка про вуха собаки, її тужні очі; він починав усвідомлювати щось і воднораз сумнівався.

Спершу йому здалося, що горить клуня, але, добігши до колонки, він побачив, що за клунею зайнялася трава. Здалеку, з холодних північних гір, віяв норд-вест і нишком роздмухував язики полум'я. Часом вогонь вщухав, а натомість звивався білий дим. Та за мить підступне полум'я знову стрибало по траві, пригнутій до землі вітром.

Рівер схопив дерев'яні відра і накачав у них води, потім поставив їх і, бурмочучи щось собі під ніс, кинувся до повітки іі схопив мітлу, що стояла в кутку, заснована павутинням. Попсртаючись назад, він казав собі: давно треба було самому спалити це поле, але тепер слід зачекати, поки вщухне вітер.

За клунею вогонь повільно відступав. Здавалося, поле тане в білому мареві диму і лише гострі язики полум'я то припадали до землі, то здіймалися вгору, впиваючись йому в очі. Праворуч похилилася клуня, нібп вся одсахнулася з жаху. Прямуючи полем, Рідер бурмотів, дивлячись на неї: "Воно до тебе не добереться". Потім почав люто прибивати полум'я мітлою, раз у раз позираючи иа клуню. їй поки що вогонь не загрожував. Якийсь час віп працював мовчки. "Хоч тепер я розчищу це поле",— подумав він. Та недовго довелося йому втішатися цією думкою. Вгрузнувши підборами в землю й несамовито воюючи з вогнем, від якого вже дерло в горлі, він зрозумів, що себе не обманеш.

Ніякі слова, ніякі думки не передали б те, що він в цю мить переживав. Повітря ставало чимдалі пеку чіш им, мітла потихеньку тліла, на штанях з'явилася чорна пропалена пляма. "Мабуть, вона більшатиме,— подумав він,— та дарма". Вогонь уже майжа згас, а він був живий, здоровий. Зостався лише невеличкий острівець. Рештки полум'я лизали сухі стеблини біля самої землі. Він хлюпнув туди води, і знялися молоч-но-білі клуби диму. З рипучим цебром у руках він уже повертався додому, як раптом щось сталося. Велетенська гаряча хвиля накрила його, злилася з почуттям втоми, щось ударило в спину, і він утратив свідомість.

Опритомнів опівдні, лежачи навзнаки там, де й упав. Насилу звівся на ноги, кліпаючи з розгубленості й сорому, а коли озирнувся на поле, то вкрай здивувався, який мізерний був вогонь — і близько не сягав ні клуні, ні живоплоту по той бік поля. Він дивився на все це майже розчарований. І тісї миті світ довкола замерехтів теплим тьмяним, ніби глузливим сяйвом. Він не міг пригадати, як упав, не міг збагнути, як все це сталося. Та відчувши знайому слабкість у спині й ногах, зрозумів, чому тут упав, чому впав і того разу — иа дорозі, коли повертався з крамниці, а якісь діти бігли за ним, кидали грудками й лементували: "Старий Рівер. Дідуган Рівер!" Він обвів поглядом свою землю. ЛІтпє небо пемов застигло від спеки, а під ним мріли неосяжні простори, по яких лише зрідка хвилями пробігав вітер. Коли він підійшов до дому, собака підвелася і побігла йому назустріч. "Все гаразд,— мовив він, гладячи її по голові. І озирнувся, наче боявся чужого погляду.— Не хвилюйся. Мені вже краще". І почвалав додому. Він сів на лавку, біля дверей повітки, грівся на сонечку, спочпвав, але думки про порізані вуха собаки та про пожежу не йшли йому з голови. За рогом будинку на вишні хазяйнували дрозди, проте він не мав уже сил звестись і прогнати їх. Навіщо? Він уже давпо не рвав вишень, та й були вони всі дрібні й червиві. Думка про вишні, мабуть, нагадала йому про їжу, він навіть відчув невиразний потяг щось попоїсти, але з місця не зрушнв. Високо над ним сонце перейшло через дах будинку, і тінь, що захищала його, простяглася до самих ніг. Біля нього лежала собака і ворушила уві сні лапами, немов щось проганяючи від себе. Рівер дивився па собаку і

думав про те, що сталося. Адже має бути тому причина, і він повинен її знайти. Він завжди вірив у розум і знання, що їх людям дають книжки, але, щиро кажучи, сам не так-то й багато їх прочитав. До тридцяти років він і слова не вмів прочитати; навчився тільки тоді, як завжди серйозний учитель згаяв на нього страх скільки часу і сил, не зриваючись, не кепкуючи з дорослого чоловіка, що впріває над дитячими вправами. Несподівано Рівера охопило почуття вдячності до колишнього вчителя: з ним були пов'язані приємні згадки. А втім, змарнувавши тьму часу й праці, він усе забув; якось він спробував знову почитати, але побачив, що все вивітрилося з голови. Тридцять вісім років спливло з того дня, а йому й досі соромно, наче це сталося вчора. Стільки часу змарновано. Він приходив до школи щодня після уроків, коли там не було вже дітей, і вчитель — юнак, що побоювався своїх високих учнів,— розмовляв з ним, показував книжки, які радив Ріверу колись прочитати, книжки в яскравих палітурках з позолоченими літерами — вони стояли за склом у класній шафі на видному місці. Було тихо, і пахло крейдою. Тут Рівер говорив повільно, ввічливо, не так як дома, де він наказував і покрикував. Він ніяк не міг збагнути, чому вчитель не глузує з нього, бачив незрозуміле бажання молодого вчителя навчити його, та коли треба було самому щось сказати або прочитати, очі Рівера втуплювалися в текст і в грубі пальці, що тримали сторінку, а в голові все плуталося. Зашарівшись, Рівер не наважувався звести очей.

Якось узимку трапилася біда: хтось із хлопців ударив учителя, той упав. Рівер так ніколи і не довідався, наскільки серйозний був удар, і що сталось з учителем, як той поїхав від них. Школу закрили, а згодом через кілька років відкрили на зиму. Але тепер вона знову закрита вже майже три роки. Якщо діти хочуть учитися, то мусять їздити за багато миль звідси. Прогулюючись полем, Рівер часто доходив до школи. Приходив, сідав на східці гайку і, вільно простягти ноги, думав. Старий будинок був занедбаний, вікна недбало забиті дошками, і варто було йому глянути на все це, як у нього щеміло серце. Він сидів і згадував минуле, школу в ті похмурі зимові надвечір'я і голос молодого вчителя, лагідний, дружній... Шкільна будівля була ключем до однієї з іього таємниць. Саме там сталася найбільша в його житті прикрість; та якраз

про цю прикрість він не хотів забути. Наче відчуваючи потребу пам'ятати про неї, він знову і знову приходив до старої школи, сидів там на східцях, мрійливо розглядав зарості бур'яну, путівець і поле, що простяглося по той бік дороги. Часом на полі працював якийсь фермер. Побачивши Рівера, він підходив, спирався на живопліт і починав розмову. Щоразу Рі-веру здавалося, що він знає цього фермера, але на такій відстані пізнати було важко — зір був уже не той — і тоді він усміхався і кивав, ніби все розуміє.

— Гей, Рівере! — гукав фермер. У нього було вилицювате засмагле обличчя і пасма світлого волосся вибивалися з-під бриля.— Тобі що, дома нічого робити? Що ти тут забув?

Рівер, вважаючи, що це жарти, відповідав зі старечим смішком:

— Все йде своїм звичаєм.

— Невже? — питав чоловік, спльовуючи в рівчак,— Ти напевне знаєш?

— Так завжди було,— відповідав Рівер. Він водночас почував бадьорість і ніяковість, але все одно посміхався так, наче слова фермера веселили його.

— Дивись, так і життя промайне,— повчав фермер.

— Та вже шістдесят вісім років якось прожив,— відповідав Рівер.

Потім погляд чоловіка минав Рівера, наче того взагалі пе було. З відсутнім виразом обличчя він люто висмикував з корінням траву, що росла поміж кущів живоплоту, м'яв її сильними пальцями, викидав, а вітер підхоплював і ніс її геть.

Щоразу, повертаючись додому, Рівер з сумом оглядав ферму; йому просто не вірилось, що вона стане такою занедбаною. Сараї здавались похиленими (та так воно і було), а подвір'я заросло бур'яном і на ньому греблися кури. Скрізь були розкидані шматки дроту, каміння, старі колеса; сітка від курника, дошки, листи азбесту і всякий інший непотріб — все валялося тут безмовним доказом незлагод у житті. Все це треба було обминати по дорозі до будинку. Сам будинок мав пристойніший вигляд, хоч, звісно, ніколи йому не бути таким, як за життя дружини, коли росли дітп — двоє хлопчиків І донька Пенсі. Наче якась лиходійна сила все змінила довкола: і повітку, і будинок, і землю навкруги, як тільки він лишився самотнім.

Він ворухнувся на лаві. Собака одразу прокинулась. Одне вухо в неї загнулося назад, оголивши рожеву зранену шкіру. Рівер дивився на собаку і поступово, немов прозріваючи, почав усвідомлювати, що він дуже, смертельно втомився. Ще кілька років тому він з синами палив на полі траву — на тому, що біля клуні і далі, біля струмка. Тоді він міг працювати цілісінький день і не відчував нічого, крім голоду, можливо, трохи втому, але здебільшого голод. А як працювали хлопці поруч з ним, горлаючи і гасаючи з мітлами! Вони навіть сорочок не вдягали. "Мабуть, відтоді минуло вже не кілька років, а набагато більше",— подумав він. Його сини, Френк та Вілл, з мітлазш через плече, високі, дужі хлопці, що вже переросли його, за-мурзані, з усміхненими обличчями, так і чатують, щоб стусонути один одного, поки батько не бачить; навіть умиваючись і сідаючи вечеряти, вопи сперечалися й грюкали цибатими ногами під столом. Невже це він їхній батько, невже він дарував їм життя, породив їхню невгамовну силу, дику й грубувату любов до себе?

А потім Френк встряв у халепу з отим ножем, що ним так пишався. Хлопець, з яким він бився, помер, казали, що лежав на землі, а кров усе юшила й юшила, наче їй не було кінця, а Френк накивав п'ятами, і Рівер ніколи більше про нього не чув. Бувало, дружина забуде й говорить так, ніби Френк живе з ними, а коли була при смерті, часто згадувала його, плакала, що він пе прийшов поцілувати її на прощання, вона ж бо

лаштується в далеку дорогу (хоч він ніколи не цілував її і тоді, коли був удома —не заведено це було в їхній сім'ї).

Рівер чекав Френка ще кілька років і став думати про нього, як про померлого.

Коли з дому пішов Вілл, то писав якийсь час листи, Рівер отримав їх п'ять чи шість; десь і досі вони зберігаються. В останньому листі він сповіщав, що подався на Захід, що шукає роботи, і що таких, як він, там хоч греблю гати. З тих пір від нього не було жодної звістки. Рівер пригадував, що Вілл був худорлявий чорнявий хлопець, якого він спершу ніяк не міг зрозуміти, а потім було вже запізно. Навіть тоді, як він жив дома, про нього ніхто нічого не знав, ніби під одним дахом жив хтось чужий, а Ріверові не стало глузду уважніше придивитись до нього, зрозуміти його. Коли втік Френк, Вілл перший сказав про це батькові. Вони стояли на подвір'ї біля повітки, і Віллове обличчя раптом укрилося краплями поту, а чорняве волосся було смішно скуйовджене.

— Френк велів передати, що він ускочив в історію,— промовив Вілл. — Він... одне слово, ускочив в історію.

Очі хлопця розширилися, налилися сльозами. Здивований Рівер уже хотів вичитати йому, що хлопці не плачуть, аж тут почув, що сталося. Позаду Вілла високий кущ бузку гнувся під вітром, квіти на ньому потемніли і зів'яли. Кури* що кублилися під кущем, раптом насторожилися^ забігали, кумедно здіймаючи голови, ніби на чийсь оклик.

Та ось у денному забутті Рівера спливають пізніші часи: зимова пора, і вони сидять дома. Рівер намагався пригадати, коли це було і чому його донька Пенсі стоїть біля великих дверей спальні, і чому вона так на нього дивиться. А тоді згадав, що дружина хвора, і що в кімнаті —її сестри, І, мабуть, вони щось сказали Пенсі: вона вискочила звідти з

розлюченим обличчям. "Та не звертай на них уваги,— сказав він.— Адже вони старі". Ненсі на той час тільки одружилася

Ьі

минулого літа і жила в чоловіка разом з ного ріднею; і враз Ненсі здалася чужою і дивилась так, наче він для неї теж чужий. "Ох, і ти тієї ж! Несила мені вас бачити!" — крикнула вона. Та тут-таки замовкла, розгубилася, а тоді підбігла, схопила за руки. "Тату",— мовила. У Рівера напружилося обличчя, наче він ось-ось усміхнеться, та коли він відкрив рота, щоб промовити щось, слів не було. Йому пригадалися дні, коли Ненсі була малою дитиною, коли він підкидав її високо догори і кружляв; сини верещали і тупотіли від збудження ногами, а дружина умовляла його припинити; та ці згадки належали йому, а не Ненсі, це не було їхнім спільним спомином, їй це було байдуже. Коли вопа отак стискала його руки і дивилась па нього, він мало не всміхнувся, але усмішки так і не вийшло.

І ось знову спливають спогади, ближчі часи — і знову нова згадка. Цього разу Ненсі розмовляла з ним так, наче не він, а вона була старшою. Пенсі наполягала, щоб він переїхав жити до них в Пулз Брук (здається, так називається). Він ніяк не міг зібратися з думками, щоб обміркувати її пропозицію, він її просто не розумів. "Не хочу, щоб мене помаленьку зжерли речі",—сказав вій їм. Чоловік Ненсі був спантеличений і роздратований, напевно, йому неприємно було сперечатися з таким дідом через дрібниці. "Я не зможу почати життя на новому місці",— сказав він тоді. Ці пояснення здавалися йому переконливими, але Ненсі говорила, ніби й не чула його слів. Врешті, розлючена, вона пішла зі своїм чоловіком геть. Рівер пригадав, як вони йшли, а він стояв біля вікна на кухні і дивився услід. У молодого чоловіка було світле волосся і маленькі меткі очі; вій теж був чужий і вони обоє з Ненсі, віддаляючись швидким кроком, ішли поруч, не торкаючись одпс одного, вони теж були ніби чужі одне одному. Раптом у Рівсра з'явилося почуття провини, немов він зрадив Пенсі, так само як зрадив своїх синів, випустивши їх у чужий, незнайомий світ.

Тут було над чим замислитися, але йому бракувало снаги це обмірковувати, ставало страшенно прикро від цього; та ось уже й інші думки спливають у пам'яті. Вони, мов голодні мухи, кружляють у голові. Раптом пригадалася незакінчена розмова з учителем, потім дружина, тоді ножівка, яку комусь позичав, але яку йому так і не повернули; сестри дружини, що ревно оберігали її смерть, і запах нафталіну і шелест фіранок у пізньому тьмяному світлі весняних сутінків...

Зненацька Рівер отямився. Серце шалено калатало. Все ще сидячи па лаві, він випростався і обвів поглядом захаращене подвір'я, наче ладен був кинутися і випровадити кожного, хто прийде сюди. На подвір'ї було порожньо. За клунею тьмяно вимальовувалося поле. Він протер очі, але не став бачити краще; зелена трава зливалася з випаленою. Він перевів погляд на те, що поблизу, що можна розгледіти не напружуючись. Нелл десь поділась, але трава, на якій вона лежала, ще була прим'ята. "Так,— подумав він позіхаючи,— мабуть, я старішаю, якщо така мізерна пожежа зморила мене... Така дрібниця, ця пожежа, і от маєш..." — машинально бурмотів він. Хотів підвестися, напружив м'язи ніг, та все ж чомусь не встав. Так і лишився сидіти на лаві, похиливши голову і розглядаючи пилюку під ногами. Треба було щось обміркувати, щось зрозуміти, але він ніяк не міг збагнути, що ж саме. Нарешті він встав і пошкандибав у дім. Там він прислухався, чи немає близько собаки, чи не шарудять її кігті по нетесаній дощаній обшивці повітки. Трохи згодом, шукаючи собі щось поїсти, через силу човгаючи з місця на місце і голосно крекчучи, він уже й забув, до чого дослухався.

Попоївши, Рівер так і сидів за столом, поклавши перед собою руки і не відриваючи погляду від неясного, тьмяного оранжевого відблиску за вікном. Потім мимохіть обернувся і побачив, що хтось стоїть у дверях; озирнувся випадково — він не чув, як зайшли. В прочинені двері зазирав якийсь хлопчина. Вони мовчки подивилися одне на одного. Потім хлопець сказав:

— Містере, можна вас на хвилинку? — Серце Рівера калатало, і це його розлютило. Він підвівся й пішов до дверей.

— Чого тобі? — запитав він. Обидва поглядали на двері повітки, ніби знали, що там хтось в. Хлопець якось дивно широко усміхався.— Хтось прийшов до мене? Твій батько, чи що? — перепитав Рівер. Та він пе знав, чий це хлопець. Стільки молоді повиростало, хлопці ростуть, як на дріжджах, хіба всіх запам'ятаєш? — Там хто, твій батько? — спитав він.

— Ні-і, не батько,— відказав хлопець. Зростом він сягав Ріверу до підборіддя — кремезний, повний хлопчина, років дванадцяти, засмаглий з білявим брудним волоссям. Він вийшов першим. На подвір'ї стояло ще двоє. Рівер прикрив рукою очі від сонця.

— Ну то чого вам? — запитав він. Мабуть, він знав їхніх батьків чи дідів, та напевне пригадати пе міг. Найвищий з-поміж них поставив брудну босу ногу на Ріверову лаву. Майже альбінос —з білими бровами, волоссям і віями, він стояв і посміхався до Рівера.

— Ви, мабуть, прийшли половити рибу? — та не встиг він вимовити, як побачив, що хлопці без вудок.— Ідіть тією сте;ккою...

— Та ні, ми не за цим,— відповів вищий.— Чи пе могли б ми...— Він поважно звів очі на Рівера, а ті двоє посміхалися однаковою посмішкою і дивилися повз його голову на дах будинку,— чи не могли б ми у вас набрати води?

— А чого питати? Беріть собі, скільки хочете,— відповів Рівер і махнув рукою в бік колонки. Та хлопці не зрушили з місця, а вищий перегнувся через лаву і сплюнув у пилюку, так начебто Йому набридло очікувати. Кремезний — той, що заходив до Рівера, з пещеним безбарвним обличчям і круглим животом, що випинався з-під одягу — мовчки спостерігав. А третій, наймолодший, покусував нижню губу і нахабно всміхався.— Он там, недалечко,— мовив Рівер.

Двоє старших підштовхнули меншого і прожогом побігли до колонки, не озираючись на Рівера. Він спостерігав, як товстун узявся за

ручку насоса, ніби перевіряючи, працює чи ні, і почав качати. Вода вихлюпнулася на дерев'яний настил. Рівер все ще не зрушив з місця, і тут дивне тривожне почуття неспокою охопило його — здавалось, усередині щось слабне, рветься—коли він побачив, що у хлопців немає ні пляшок, ні відер, і що вони просто стоять біля блискучого від води помосту: товстун качає, стара ручка поскрипує, а вода ллється по дерев'яному настилу. Товстун доводив ручку до краю вгору, смішно підстрибуючи при цьому, а інші гиготіли, особливо малий; він реготав, примруживши очі, а руками ляскав себе по стегнах, як дорослий. Врешті їм це набридло.

Вони порадились між собою і озирнулись на Рівера. І Рівер ясно побачив себе збоку: ось він, старий, стоїть біля напіврозваленого будинку, рідке сиве волосся скуйовджене, а руки розведені тривожно й безглуздо. Хлопці позіскакували з помосту й рушили до нього. Першим підійшов товстун. Він посміхався, а коли був уже зовсім близько, Рівер побачив краплі води у нього на обличчі, ніби він тільки-но попав під дощ.

— Красно дякую вам від імені братів і від себе особисто,— сказав він. Ті двоє зареготали. Товстун, не озираючись на них, поважно витер лоба. Тильний бік його несподівано піднятої руки був вимазаний у багно і ще в щось червоне, певно, в фарбу. Рівер не знав, що й сказати.— Ну й наморочилися ми тут,— невимушено мовив товстун.

— Все пішки, все на ногах,— додав найменший.

— Авжеж,— підтвердив товстун,— тепер вже полегшало.

Рівер мовчав. Мабуть, вони ще чогось хотіли від нього.

— Ніяк не второпаю,— мовив він.

— Та ти, я бачу — голова,— сказав товстун. Інші голосно зареготали, а з ними й товстун, раптово, наче не хотів, але не втримався. Він дивився кудись вище Рівера, може на дах будинку чи на небо.— Ну, нам уже, здається, й додому час.

— Повечеряти треба,— додав менший.

— На жаль, не можемо ще погостити,— сказав товстун,— Та ми ще навідаємося. Може, завтра.

Вони повернулися і пішли стежкою. Рівер дивився їм услід, і тупий біль здіймався в грудях, у серці. Біля колонки хлопці озирнулися.

— Ти тут мух порозводив,— ПИСКЛЯВИМ голосом проспівав товстун.

— Га? — запитав Рівер.— Не чую.

— Мух тут повно,—розсміялися хлопці; вдалині неясно маячили їхні обличчя.

— Там, за рогом, повно мух. Там, за рогом. Хлопці чкурнули геть. Рівер стояв, а його серце,

не стихаючи, калатало у грудях. Потім він побрів за ріг повітки. Земля там була кам'яниста, безплідна, дуже осіла під стіною. Неподалік ріс кущ бузку, що захирів від нестачі світла.

Зненацька Рівер спинився. Він уже збирався погукати собаку, як раптом побачив глибоку рану у неї в животі, і кров, і рій мух, що, поблискуючи, кружляли довкола. Він побіг до неї, спотикаючись на кам'янистій землі. Рівер нахилився, і мухи обсіли обличчя. Він поклав руку на голову собаки; її вологі розплющені очі, здавалось, дивилися просто на нього. Старий важко звівся, і, відкидаючи ногами каміння, поплентався за ріг будинку. Очі в нього дуже ослабли, але не вірилося,

що в цю скрутну хвилину вони зрадять його, саме тоді, коли вони так потрібні. Він зійшов на стежку, обмірковуючи, що скаже хлопцям, коли наздожене їх, як кричатиме, яким буде невблаганним, з якою несамовитою силою накинеться на них і як вони плазуватимуть перед ним, адже це всього-на-всього хлопчаки. Та коли він хрипко закричав:

— Гей ви! Хлопці! А йдіть, лишень, сюди...— то відчув, що не знає, що казати далі. Проте, раз у раз спотикаючись, поспішав. Часом він уже не бачив землі, вона, здавалось, вислизала з-під ніг. Біля заржавілої, перекинутої догори дном бочки він зупинився, щоб перевести дух.

До чого ж ослабли в нього очі! Рівер добре пам'ятав свою землю і будівлі на ній, міг у подробицях відтворити в пам'яті все, що зараз розпливалося і зникало, а от розгледіти вже нічого не міг. Навіть траву. Трава, яка складалася з мільйонів тоненьких стеблин, що погойдувались від вітру, видавалася Ріверу суцільною зеленою річкою. Хлопці зникли.

— Навіщо ви це зробили? — кричав він і погрожував кулаками.— Навіщо? Для чого ви прийшли до мене і вчинили це паскудство? — Худе біле курча кинулося вбік, пискнувши з переляку.— Скажіть же, навіщо? — волав Рівер.— Я зроду нікому не заподіяв зла, жодній людині, пальцем не зачепив...— Його гнівний погляд спинився на тремтячих руках. Яскраво світило сонце, та хоч як він напружувався, все ж не міг розгледіти хлопців ні в траві, ні за клунею.

Йому знову пригадалися оті діти, що бігли за ним дорогою, і як він спершу сміявся разом з ними, а потім зрозумів, що вони не жартують, що вони по-змовницькому перезираються, а їхні маленькі руки аж сверблять, щоб жбурнути в цього чим-небудь. "Гей, дідуган Рівер!" — гукали вони. І зовсім не тому, що він якийсь там Рівер, не тому, що він був тим, ким був, а так, для забавки. І тепер він спостерігав, як пишна золота імла опускається на навколишні поля, на стебельця трави, що гойдались під вітром, надаючи всій його, до кожної травинки знайомій землі, м'якого відтінку таємничості.

Рівер ніби чекав, що відповідь прийде сама по собі. І він крикнув тьмяним постатям хлопців, що лишилися в пам'яті:

— Ану мерщій вертайтесь назад! Я все своє життя боровся проти цього: проти того, що життя ніщо, що воно нічого не варте! Що воно безцільне! Боровся шістдесят вісім років, так що мерщій повертайтеся! І вислухайте! Ви вже не зміните мене, я вже життя прожив, ціле життя...

Знову знявся північно-східний вітер і остудив його біль, доторкнувшись до його примружених повних сліз старечих очей і піднятого кулака.

— Цілих шістдесят вісім років,—повторив він цього разу стиха, ніби звіряв якусь таємницю,— шістдесят вісім років я боровся... жодного разу не відступав, жодного разу. Навіть коли Френк... Я не...

Він подумав, що слід щось робити, діяти, бо ти людина, хоч і стара: але все одно до причини йому не докопатися. Марна справа. Десь на межі свідомості виринали обличчя хлопців, але вже зовсім невиразні, розпливчасті, всі, як одне. Зусиллям волі, що вкрай виснажило його, змучило душу і серце, він уявив, як їх ще більше поглинає пітьма, темнота всієї цієї дикої землі; він бачив їх пійманими в якісь випадкові тенета долі, в які він потрапить колись і сам. "Хіба вопи знають життя? — презирливо думав він.— Вони ж іще хлопчаки. Лише хлопчаки. Хто вони такі, щоб змінити моє ставлення до життя?"

Думки яснішали, потім знову плуталися. Він стояв на стежці і розглядав грязюку на черевиках, а рука тим часом обмацувала іржаву бочку, потім зіскочила, набравши в пучку трохи іржі. Він важко опустився на бочку. Вона покотилася трохи вперед, зупинилася і відкотилася знову на своє місце, а Рівер сидів, простягнувши попереду себе негнучкі ноги.

— Це лише випадковість,— бурмотів старий, і коли нарешті це усвідомив, відчув, що все стає на своє місце.

Здавалось, він сперечається з отим юнаком, що вчителював неподалік від дороги багато років тому. Саме так вони сперечалися — про життя, про всілякі незрозумілі події — ніхто ніколи так не говорив з Ріве-ром, ні дружина, ні батько — і Рівер, ВИСЛОВЛЮЮЧИ свою думку, певний, що правда на його боці, умисно опускав подробиці, щоб учитель сам міг про них здогадатися. Про що ж вони тоді говорили в натопленому, запиленому класі, де не було вже школярів, а за вікнами о пів на шосту вже вечоріло, і вчитель дивився на нього тривожним і водночас відсутнім поглядом, довго зважуючи кожне слово — про що ж вони тоді говорили?

Якось узимку надвечір вони обговорювали оповідання, саме те, яке Рівер нещодавно здолав (майже тиждень він просидів над ним, читаючи вголос, намагаючись самостійно збагнути слова, перш ніж учитель розтлумачить прочитане). В оповіданні йшлося про магію і всілякі потойбічні речі, про молоду дівчину, її смерть і психічну хворобу, яка виявлялася в тому,

що їй ввижався чоловік в чорному. "Якісь дурниці,— сказав тоді Рівер з удаваною зверхністю, хитро позираючи на вчителя,— адже в житті такого не буває". Вчитель щось відповів, але Рівер уже забув, що саме. Та він добре пам'ятав той вечір і запах крейди та пилу, як за спиною в грубці горіло вугілля, і йому було приємно й радісно знову згадувати про це. І всі життєві знегоди, всі прикрощі, павіть цей останній біль перед смертю — все зблідло перед спогадами про ті часи, так само як колись, переможені ясним і чистим світлом дня, відступали його дитячі нічні кошмари.